

Bauhofer György lelkeszi naplója.

Egy igen becses és hazai irodalmunkban eddig még fel nem használt egyháztörténeti forrásra akarom felhívni a figyelmet. A XIX. század egyháztörténetét megírni e forrás ismerete nélkül nem is lehet. Mennyi érdekes adatot talált volna ebben például Kiss Áron Török Pál életéhez, György Vilmos Székács Józseféhez és Kurz Sámuel Wimmeréhez. Nagy baj az nálunk, hogy ilyen elsőrendű forrásiratok rejtve hevernek. Csak dr. Loesehe György bécsi theol. tanár volt eddig oly szerencsés, hogy a család szivességéből néhány adatot közölhetett belőle.

Az író ismeri egyházunk. De távolról sem úgy, a mint kellene. Csak néhány adatot iktatok ide. Bauhofer Sopronban 1806. született egyszerű iparos családból. Iskoláit helyben végezte s a theológiára oly lelkiismeretesen készült, hogy a héber nyelvet már előre tanulta Dóczi Lajos hazájában egy németkereszturi zsidótól. Egy évet a bécsi theol. fakultáson töltött. Mint 21 éves ifjút már pappá avatták s két évig káplánkodott Kis János, a soproni költő pap és püspök mellett. Mint 23 éves ifjút választották meg a somorjaiak rendes lelkeszül s még ugyanezen évben 1829. meg is nősült, *Schneider* Vilmát, egy soproni tisztviselő leányát, választván élettársul. Isten áldása azután nem is késett. Évről-évre gyarapodott a család. S az anyagi gond, a férjnek korán kezdődő betegsége nagy próbára tette a fiatal papi családnak Istenbe vetett bizodalját.

Bauhofer Somorjára való megérkezésekor még életben találta hivatali elődjét, a 79 éves *Palumbiny* Sámuel. Ennek életrajzi intelme és testamentumképen hozzá intézett levele, melyben az akkor divatos neologia és rationalismus veszedelmétől óvja a fiatal papot, oly hatással volt reá, hogy egész életében a szigorú bibliai alapon álló positiv theol. iránynak

maradt rendületlen híve. Hasonló szellemben hatott reá *Christóffy* István misérdi lelkész is, egy igazán istenfélő, a szentírás légkörében élő, kegyes pap, a kit Bauhofer mint igazi lelki atyját és legjobb barátját a legmélyebb hála és tisztelet hangján emleget mindenkor. A szomszédos két buzgó pap, kiket orthodox és pietista nevekkkel gúnyoltak, igen sokszor gyalog is felkereste egymást.

Ez az egyszerű, de tudós és erős hitű falusi pap, *Christóffy*, volt hazánkban *Mária Dorottya* nádorasszonynak legelső és legbizalmasabb lelki atyja, a kivel pozsonyi tartózkodása idején sűrűn érintkezett, sőt a kit Misérden is többször meglátogatott. *Christóffy* leányát, *Emiliát* pedig komornának vette maga mellé.

Ez a *Christóffy* mutatta be és ajánlotta *Mária Dorottya*-nak mintegy leendő utódjául és udvari papul a fiatal Bauhofert is. A művelt lelkű és mélyen vallásos főherczegasszony Bauhofert eleitől fogva megkedvelte s egész haláláig a legnagyobb bizalommal és megható ragaszkodással viseltetett iránta. *Mária Dorottya* szívéhez sem Székács, sem Török, sem a skót missionáriusok, sem *Wimmer* nem állottak oly közel, mint Bauhofer.

A nádorasszony hozta el Bauhofert száz akadály leküzdésével Budára is első papnak 1844-ben. Ez a most anyásított, templomépítő és a kezdet egyéb nehézségeivel küzdő gyülekezet az ország fővárosában lesz Bauhofer áldott munkásságának színtere. *Mária Dorottya*hoz való lelkiatyai bizalmas viszonya, midőn egész egyházunk akkor Budára, mintegy hegyen épült városra tekintett s onnan várta segedelmét, Bauhofernek egész hazai egyházunk életében is mintegy központi intéző és közvetítő szerepet biztosított.

Bauhofer gyenge, beteges testi szervezetével is bámulatos pastoralis munkát fejtett ki. A híveket a szórványban is, Óbudán, Szentendrén, Promontoron stb. összeszedte, gondozta. A pesti lelkészekkel s a skót missionáriusokkal a testvéri viszonyt hiven ápolta. Az első népies prot. folyóiratot hazánkban „*Der evang. Christ*“ czímen ő alapította. Az egyháztörténeti forrásokat összegyűjtve megírta híres művét: „*Geschichte der evang. Kirche in Ungarn*“ (Berlin, 1854.), melyet csakhamar angolra¹ is lefordítottak. Angol traktátusokat fordított, vallás-

¹ Merle D'Aubigné a híres előszót ehhez írta (Prot. Szemle 1907. 166. l.). Egyszerűbb lett volna az ismert német szöveget lefordítani, mert az angol ennek a fordítása. Így járt Szász Béla is, a ki angolból fordított jól ismert német énekeket (Prot. Szemle 1898. 452. l.).

tani könyveket írt. Ő volt az első egyetemes levéltárosunk s a budapesti protestáns árvaháznak is első megalapítója.

E száraz tények is elégségesek arra, hogy egy ilyen nagy papunk naplója iránt, melyben lelkészi tapasztalatait, terveit és gondolatait, bajait és sikereit, örömet és bánatát nyílt őszinteséggel írja le, érdeklődjunk.

*

A napló *czélját* maga Bauhofer jelzi mindjárt legelől az 1834. évi december 10-én kelt eme bevezető sorokkal: „Több évi hivataloskodásom idején részben szokatlan tapasztalatokat szereztem és nagyon sajnálom, hogy előbb nem támadt bennem az a gondolat, hogy ezeket írásba foglaljam és pedig oly czélból, hogy úgy én magam, mint mások is, talán valamelyik a lelkészi hivatalban következő utódaim közül, úgy a saját élete, mint hivatalos működése számára a lehető legjobb hasznot merítse belőle. E végből szándéksom eddigi pályámra vetett rövid visszapillantás után e mai nap reggelén egy, úgynevezett *naplót* kezdeni, a melybe úgy szomorú, mint örvedetes tapasztalataimat s ezek által ébresztett gondolataimat bejegyzem“.

E kezdő sorok mindenek előtt a családra nézve lehetnek megnyugtatók, a mennyiben elárulják, hogy a napló idegenek számára is készült s a családtagokat netán feszélyező bizalmas dolgok nem lesznek benne.

Kár, hogy Bauhofer, ki a magyar nyelvet is jól bírta, Somorján és Budán magyar nyelven is prédikált és magyar műveket is adott ki, e naplóját mégis *anyanyelvén németül* írta. De vannak benne helyenként magyar idézetek és mellékletek is.

Tartalma és terjedelme szerint¹ a napló nem valami hosszú, de eseményekben mégis igen gazdag és érdekes időszakot ölel fel. A fenti 1834-től csak 1849-ig folytatta Bauhofer e naplót. A szabadságharcz leveretése után a Bach-korszakban nem volt többé tanácsos a protestáns lelkésznek oly szabadon papírra vetni gondolatait, mint eddig tette.

Erre nézve igen jellemző a napló külső története is. Kevéssel ugyanis Budavár bevétele előtt, a melynek ostromát Bauhofer fent a várban élte át, naplóját a templomban rej-

¹ Apró betűkkel sűrűn beírt 337 nagy ívrétű apra terjed, s a mellékletek kézírata sem lesz sokkal kevesebb.

tette el, belejegyezvén még ez utolsó sorokat: „És most e mai napon vándoroljon az én kedves naplókönyvem a templomba és pedig az orgonának fújtatójába, a hol legkevésbé fogják keresni. Az időviszonyokban nem bízhatom és egyházunk történetére vonatkozó sok fontos feljegyzés menne veszendőbe, ha naplóm rossz kézbe kerül. Az Úr óvja ezt és minket is!”

S a Bach-korszak elején is Bauhofer annyira féltette e naplóját — s az uralkodó politikai rendszerre és a r. katolikus türelmetlenségre vonatkozó erősebb megjegyzései miatt méltán is aggódhatott, — hogy 1852-ben, mikor Smith és Wingate skót missionáriusokat kitiltották az országból, ezekkel vele adta — a családi hagyomány szerint a két jó skót papné viselő ruhái között lapokra szétszedve rejtette el — s csak König lelkész, bibliatársasági ügynök közvetítésével került vissza. Ugyanezek vitték magukkal Bauhofer egyháztörténetének kéziratát is, mely névtelentül jelent meg Berlinben 1854-ben.

A napló tartalmából különösen ki kell emelnem Bauhofernek *önéletrajzát*, mely a Batizfalvy, Balogh F. és Bierbrunner által közölt életrajzokhoz sok új adatot szolgáltat s egészen más fényt vet e nagy papunknak külső és belső életére.

A somorjai lelkészkedésre eső feljegyzések is (1834—1844) igen értékesek, különösen mióta Bauhofer Mária Dorotytyával levelezett, vele Pozsonyban sokszor órákig személyesen érintkezett, sőt Somorján is szerény paplakában a magas vendéget kétszer üdvözölhette. De még fontosabbak a budai papság idejéből (1844—1849.) származó bejegyzések, a mikor Bauhofer már a központban élt s az egész országban előfordult fontosabb eseményekről is volt tudomása.

Naplót ugyan 1849 után nem vezetett, de egyháztörténetének folytatását az annyira fontos 1850—1864. évekre kiterjedőleg is megírta. A kézirat Ballagi Mórhoz került s azután elveszett. Bauhofer fia, Bánhegyi István, a nem régi-ben elhalt békésmegyei tanfelügyelő, ígérte, hogy „A magyar-honi protestáns egyház a Bach-korszakban” című munkát fog kiadni. De ez is elmaradt, fiai nem találták atyjuk kéziratát a hagyatéokban. Mily nagy kár ez is prot. irodalmunkra nézve. Bánhegyi bizonyára atyjától vette a forrásanyagot.

Más forrásból, t. i. Székács emlékiratából tudjuk (Nagy papok életrajza. 182. l.), hogy az 1859. évi pátenst miatt ez a két budapesti nagy papunk, Bauhofer és Székács meghasonlott egymással. A hosszú betegség és a nagy családi gond által megviselt Bauhofernek nem volt annyi lelki ereje, hogy a pátenst visszautasítsa. Székács e miatt élesen megtámadta,

holott eleinte ő is elfogadhatónak mondta a pátenst. Bauhofer csak élete vége felé békült ki ismét Székácssal.

A mult század első feléből alig van egyházunknak kiválóbb alakja, a kiról a naplóban több vagy kevesebb feljegyzés nem volna. A pesti papok: *Székács, Török, Lang, Kollár*, a skót missionáriusok: *Duncan, Smith, Wingate, Schwarz, Neuhaus* s a vidéki papok közül: *Christóffy, Stromszky, Szeberényi, Raabe, Tomka, Kirchner, Czékus*, a dunántúliak közül: *Haubner, Perlaky, Schneider, Rajcsányi, Wagner, Poszvék, Kolbenheyer* és különösen a felsőlövői *Wimmer*, mind sorra kerülnek a napló sárgult lapjain és pedig nem egyszer. *Wimmer* életéhez igen fontos adatok vannak itt, melyek nélkül e másik nagy papunk életrajzát nem lehet megírni.

Hazai tudósaink közül *Ballagiról* olvasunk érdekes dolgokat s a külföldiek közül a württembergi *Burk Frigyesről*, a példákban írt pastorális szerzőjéről, a kivel Bauhofer szintén levelezett s a kinek lapjába, a *Christenboteba* cikkeket is küldött. Legérdekesebbek pedig a *Mária Dorottyára* vonatkozó feljegyzések, a kiról Bauhofer mindig a legmélyebb tisztelettel, hálával és elragadtatással szól. Azután *József nádorról, István és József ifjú főhercegekről*, a nádorkisasszonykákról s az udvari dolgokról is különösen vallási tekintetben igen sok jellemző dolgokat ír. *Zsedényiről, Schediusról*, dr. *Stáhl* udvari tanácsosról, *Brunswick Teréz grófnóról* („eine erweckte Katholikin“), ki a skótok összejövetelein is részt vett, gr. *Széchenyi Istvánról*, ki nagy tisztelője és bizalmasa volt a nádornénak s a magyar közélet egyéb kiválóságairól szintén akadnak érdekes jellemvonások.

És nemcsak a személyek, hanem az érintett tárgyak is kiváló jelentőséget adnak a naplónak. Feljegyzéseiből látjuk, hogy hazánkban is mint küzd egymással a két theologiai irány, a rationalismus és a pietismussal párosult orthodoxia. Igen érdekes adatok vannak a protestáns unió történetéhez is. Az egyetemes gyűlések tárgyalásai és kulisszatitkai, az egyetemes levéltár alapítása, a budai gyülekezet anyásítása, a budapesti lelkészek együttes heti konferenciái, a pietista áhitatossági órák, melyeket *Mária Dorottya* jelenlétében főként Bauhofer és a skót papok vezetnek, de lassanként Székács és Török is behódolnak nekik; a Prot. Egyházi és Iskolai Lap alapítása s egyéb irodalmi vállalatok, a skótok zsidómissiója, a szabadságharcz idején fogságba vetett papjaink sorsa stb. mind meg oly fontos tárgyak, melyek kiváló helyet követelnek egyháztörténetünkben.

Nemcsak maga a napló, hanem igen éredekesek a hozzá

csatolt *mellékletek* is: eredeti levelek, hivatalos jelentések, másolatok stb. Magának Mária Dorottyának 44 eredeti levele tartozik a naplóhoz s ezeken kívül több levele van benne másolatban. Wimmernek szintén mintegy 40—50 eredeti levele van a naplóba bele ragasztva. Sehol másutt ennyi reá vonatkozó forrást nem találunk. Több levelet írt Bauhoferhoz Christóffy, Székács, Szeberényi, Zsedényi, Zapf, Molnár, Kieleisz stb. A többi közt igazán megható hitvalló püspökünk leányának, *Haubner* Matildnak gyönyörű szép levele, melyet 1849. márczius 18. Pozsonyból az ott már fogságban ülő édes atyja érdekében ír Bauhofernek Budára, hogy általa kérje a nádorasszony közbenjárását.

A budai gyülekezet történetére nézve igen fontosak az *írott évi jelentések*, melyeket Bauhofer a legnagyobb gonddal készített s az évi közgyűlés elé terjesztett. Ezekkel ő kezdeményezte a gyülekezeti évkönyveket. Nemcsak az anyagi ügyekről, népességről, templomlátogatásról, iskoláról szól ezekben, hanem a betegeknek a kórházakban való gondozásáról, a foglyok látogatásáról, szegények segélyezéséről stb. Külön kikezdést szentel mindig Mária Dorottyának is. 1848. évi jelentésében említi, hogy közel 600 váltóforintot küldött kéregető szegények és utazó württembergiek számára. Az 1847. éviben pedig azt olvassuk, hogy a főherczegné 455 múból álló könyvtárt és két láda igen értékes egyháztörténeti kéziratgyűjteményt — melyet legnagyobb részben a tudós Gamauf soproni lelkésztől drága áron vásárolt — ajándékozott az egyetemes egyháznak, de oly feltétellel, hogy egyelőre Budán maradjon és Bauhofer használhassa. Nagy kegyelettel gyűjtötte a műértő nádorné nagynevű elődjének, Budavára egykori lakójának, a szintén protestáns érzelmű Mária királynénak írott emlékeit, a melyeket külön levéllel küldött meg Bauhofernek.

Az eddigiekből is, azt hiszem, eléggé megérthetjük a napló egyháztörténeti fontosságát, a melyhez hasonló forrásunk nem sok van. De bővebb ismertetésül, nem engedhetem el, hogy néhány szemelvényt is be ne mutassak.

*

A napló mindenekelőtt saját írójának lelki világába enged mély bepillantást vetnünk. Egy képzett, széles és alapos műveltségű theologussal van itt dolgunk, a ki franczia és utóbb angol műveket is olvas és fordít. E mellett pedig mélyen érző, igazi vallásos kedély, orthodox, sőt pietista, a ki imával kezdi

és végzi még kisebb dolgait is és Istennel folytatott beszélgetéseit naplójába is bejegyzi. Erős pozitív, dogmatikus és konfessionális iránya azonban nem teszi szűkkeblűvé, a testvéri szeretetet nem öli ki belőle. Somorján református lelkész a kedves komája, Pesten Török Pállal a legbizalmasabb családi viszonyban él, a skót missionáriusokhoz pedig igazán megható szeretettel ragaszkodik. A régi orthodoxiának szép jellemvonása ez az újabbal szemben. Egészen ilyen volt a württembergi származású főhercegnő gondolkodása is.

Bauhofer 23 éves korában lesz pap és férj. A szerény somorjai jövedelem bizony nem emelkedett arányosan a család gyarapodásával; a „Multi Libri et Liberi“ mottója szerint berendezkedett papi háztartás bizony sokba került. Mária Dorottya 1848 végén Bauhoferék kilencz élő gyermekét üdvözli levélben. S a mi legjobban sebzé a szülők szívét, volt köztük siketnéma is, a kis Mari.

Még nagyobb baj ennél, hogy maga Bauhofer is fiatal kora óta beteges gyenge szervezetű, bár mint szónoknak erős, jó hangja volt. Már 30 éves korában Budára a császárfürdőbe kell mennie, azután pedig három nyáron át a tarcsai fürdőt látogatja s otthon káplánt kell tartania (Kirchner s utóbb Rajcsányi). Majd ismét Budára jár évenként, igen sokat szenved. Asthma, gyomorhaj és aranyér gyötri. Erős hittel viseli keresztjét, de már a halálra is gondol. Ki merte volna remélni, hogy e magas, szikár, aszkéta pap (arczképe Zsilinszky egyháztörténetének 742. lapján és az árvaház dísztermében) még 1864-ig fog munkálkodni az Úr szőlőjében s annyi alkotás fűződik majd nevéhez.

Minden buzgalma, tudománya és példás erkölcsi jelleme sem védhette meg attól, hogy kellemetlenségek ne ériék Somorján. Scheffer jegyző sértette meg őt és családját kiméletlenül. Maga Stromszky püspök jött ki őket békéltetni Pozsonyból. Ezer gondja és baja között atyai jó barátja és szomszédja, Christóffy, a misérdi pap vigasztalja s erősíti. Ez mutatja be s ajánlja őt Mária Dorottyának Pozsonyban.

Ettől kezdve a leereszkedő, művelt és humanus lelkű nádorasszonnyal való személyes és levélbeli gyakori érintkezés üditi fel Bauhofer lelkét s ad neki erőt a további munkára. Mária Dorottya sűrűen hivatja őt Pozsonyba. Somorja csak mintegy két órányi út oda. S a magas pártfogónő órákig elbeszélget a tudós, szerény, vidéki pappal. Miatta néha a főrangúakat is megvárakoztatta előszobájában. Vallási és egyházi ügyekről beszélgettek, elmondták kölcsönösen nézeteiket az átolvasott művekről, például Oberlin életrajzáról. A

főherczegnő könyveket is ad kölcsön Bauhofernek. Malan francia művét (Az új Bartimeus) például akkorra igéri, ha majd Széchenyi István gróf visszahozza, a ki most olvassa. Kikérdezi családi viszonyai felől is. S végre nagy meglepetésül megigéri, hogy istentiszteletre is kimegy Somorjára.

Tudnunk kell ugyanis, hogy Mária Dorottya a pozsonyi Stromszky, Tremmel és Raabe papokkal nem rokonszenvezett, pedig az utóbbit igen jeles szónoknak tartották. De mind rationalisták voltak, kik a művelt közönség kedvéért sokat moralizáltak beszédeikben. A nádorasszony pedig a dogmatikus alapon felépült egyszerű, biblikus beszédeket szerette. Igen érdekes Stromszkyhoz írt levele, melyben a pozsonyi liturgiát és énekeskönyvet bírálja udvariasan, de éppen nem kedvezően. Bauhofert egyszer azért szerepeltette a pozsonyi szószéken, hogy ez a nagy gyülekezet, mely „úgy él itt, mint a pásztor nélkül való nyáj“, halljon egy jó prédikációt. És Bauhofer mintegy 3000 főnyi sokaság előtt, Stromszky és Raabe jelenlétében nagy hatással prédikált.

És a főherczegasszony fentebbi ígérteit be is váltotta. 1844. május 16. áldozó csütörtökön szakadó esőben udvarhölgye, Forray grófné társaságában kikocsizott Somorjára és jelen volt az istentiszteleten. (Erről írt Turóczy Pálné is, Bauhofer unokája, kedves hangú tárczaczikket. M. Szó 1905. május 30.) Hogy ez a látogatás mily lázba ejtette a szerény papi családot s az egész gyülekezetet, azt Bauhofer igazán remekül, megható módon írja le naplójában. A nádorasszony leereszkedő szeretetreméltósága hálás örömkönyveket sajtolt mindenfelé a szemekből. Szegény Bauhofer is a boldog örömtől alig jutott szóhoz. Most kezdik érteni Somorján, hogy micsoda nagy ember az ő papjuk és féltik, hogy elviszik.

Egy hónap múlva, június 14. megismételte látogatását s most a két leányát, Erzsébet és Mária Henriette főherczegnőket is magával hozta. Ismét egy feledhetetlen boldog nap a papi család életében. Távozáskor Mária Dorottya a kedves papnét és nagyobbik leányát (Vilmát, a későbbi Czékus püspöknét) megcsókolta. A hét éves Mária Henriette (a későbbi belga királyné), a ki Bauhofer öt éves Gyuri fiával a kertben már jól megbarátkozott, szinte meg akarta ezt csókolni, de a szerencséjét nem sejtő fiú — elszaladt. Der dumme Junge! — írja naplójába méltó haraggal a boldog apa. A nádorasszony pedig jót nevetett a tréfás jeleneten.

Még nagyobb meglepetés is várt azonban az időnként még mindig beteges papra. 1843-ban június 17-én közli vele Mária Dorottya és pedig Budán, a hol magát gyógyíttatni volt

ismét Bauhofer, hogy a budai gyülekezetet anyásíttatni akarja, e célra 20,000 frt alapítványt tesz, de oly feltétellel, hogy első papjuknak őt válaszsák. A feladat nagyságát és saját gyengeségét átérezte ugyan, de mégis boldoggá tette ez a hír, hogy áldott lelkű úrnője oldalán fogja egyházát szolgálni ily előkelő helyen. Az első öröm hatása alatt írja meg levelé feleségéhez.

De még messze út volt a célhoz. Dr. Stáhly György udvari tanácsos és protomedicus, ki a főhercegnő meghagyásából már régebb idő óta nagy gonddal gyógykezelt Bauhofert, megnyugtató véleményt mondott, hogy betegsége nem halálos. Hanem a budaiak keményfejűek voltak. A pénzt elfogadják Mária Dorottyától, de a papot nem. Pedig a jó nádorasszony próbabeszédet is mondatott Bauhoferrel a királyi várak egyik termében. Tetszett is a beszéde, de némelyek az orthodoxiáját és sopronias dialektusát kifogásolták, mások pedig betegsége, bekövetkező halála s özvegyének és gyermekeinek eltartása miatt aggódtak.

Azután más pályázók is voltak. Wimmer, kinek a Dunántúl sok baja volt, maga akart felkerülni a fővárosba, a hol sokszor megfordult; vagy legalább a vejét, Mückét szerette volna ide helyezni. Bauhofert mindenkép lebeszélte, hogy betegségére, nagy családjára s a szerény budai papfizetésre való tekintettel ne fogadja el az állást. A reménykedő somorjai papnak nagyon fájtak e beszédek.

Mária Dorottya időközben az országgyűlés idejére ismét Pozsonyba költözött. Ide várta a jó hírt, hogy a budaiak engedve óhajlásának, megválasztják Bauhofert. De ezek csak huzódoztak. Már bizalmasát, Teleki grófnét is elküldte Ebeczky budai felügyelőhöz.

Bauhofert majd minden héten behivatta Pozsonyba s tervezgettek, vártak és reménykedtek. E közben mondta el okait, hogy miért akarja őt és nem mást. Csak három ember jöhet szóba: Christóffy, de ez már öreg s neje és fiai nem Budára valók; Wimmer, de ez meg nem fér meg sehol a felsőséggel s neje ellen is van kifogás; így egyedül csak Bauhofer az igazi jelölt.

„Én megvallom, kedves Bauhofer — mondá a nádorasszony — az egyik oka, a miért önt választottam, az is, hogy ön oly egyszerű. Ezzel nem azt akarom éppen mondani, hogy Budán jobb kabátot ne viseljen, (inter nos sit dictum — veti közbe Bauhofer — a rajtam volt fekete kabát bizony meglehetősen kopott már, megvásott a reverendától), hanem csak semmi túlzást, mert azt nem szeretem. Kedves felesége is csak

maradjon Budán is az egyszerű, szerény Bauhoferné, ne utánozza ezeket a bolond divatmajmokat!" A mint látjuk, nem csak a papot, hanem a papnét is jól megválogatta.

A főhercegasszony ez alkalommal gyengéd módon, szelid czélzással a könnyűnek találtatott kabátra, 100 frt ajándékot adott Bauhofernek. A hú feleség maga sietett posztót vásárolni Pozsonyba. Mikor aztán férje legközelebb új kabátban mutatkozott be, nem egy tréfás megjegyzése volt a nádornénak. Ez volt az első staffirung Budára, a többi azután következett.

De még addig sok szomorúsága lett Bauhofernek. A budaiak csak gondolkodtak, nem választottak. A nádorné már fenyegetődött is, hogy nem teszi le az alapítványt és Württembergből hozat magának egy német udvari papot. Bauhofert pedig azért óhajtotta volna, mert magyarul is jól predikál.

Mivel újra híre jött, hogy Bauhofer sok gyermekével hozakodnak elő ismét a budaiak, Mária Dorottya az özvegy papnék részére is alapítványt tett és keményen kifakadt, micsoda istentelen dolog egy papnak a sok gyermekét lobbantani szemére. Hát nem Isten áldása a gyermek? A nádorné maga is jó családanya volt. Utolsó gyermeke 1836. született s a lebetegedése előtti napon Budán a misérdi pap osztotta ki neki az úrvacsorát.

A fentebbi kiméletlenség nagyon bántotta Bauhofert. 1844 június 17-én, midőn ismét a nádorné előtt állott, keserűen fakadt ki: „A világ már a sok gyermeket is szememre hányja? Hát mit tesznek majd, ha azt is megtudják, hogy süketnéma gyermekeim is vannak?” — Csak egy! — szakítá félbe a nádorné. — „Óh királyi fenség, folytatja Bauhofer, a kis Mariának egy fivére is van, ki a himlőoltás óta szintén süketnéma: a három éves Laczi. Egy őszinte vallomással tartozom fenségednek. Mikor szerény hajlékunkban szerencsénk volt, Laczit nem mutattam be, mert ismervén résztvevő szívét, nem akartam fenségedet ama napon megszorítani, s nehéz is lett volna illő módon féken tartani, mert különben igen élénk, eszes fiú. De most, hogy komolyan van szó budai papságomról, tartozom e vallomással.”

Mária Dorottya a nélkül, hogy legkisebb neheztelést mutatna, megatva, a legmélyebb részvétellel néz a szomorú apára s csak ennyit mond: Óh, szegény Bauhofer!

— Igen, királyi fenség, tudja meg, hogy micsoda szegény Lázár ez a Bauhofer. Jobb felén is kereszt, bal felén is kereszt, a harmadik keresztet pedig a hátán hordja.

— Óh kedves barátom, én szeretem, hogy sok kereszt-

tet kell hordanunk. (Tényleg, sokat szenvedett ő is a r. kath. udvari környezetben.) Nemde, Bauhofer, önnek ezt még senki sem mondta? Csak az a jó, hogy mi tudjuk: Istennek a keze van rajtunk, az istenteleneket pedig az ő lába éri. Fiát Württembergbe küldöm gyógyintézetbe, hogy ne is lássa, míg fel nem nevelik.

Más patronus ily szerencsétlen embert, kit a gyülekezet sem akar, lerázott volna nyakáról, mint alkalmatlant. Mária Dorottyát papjának a keresztje ejtette foglyul. Többé el nem bocsátja. Csak ő lesz a budai pap és senki más.

Ez a fenséges jelenet és párbeszéd a királyi hercegnő és a Lázár lutheránus pap között azzal végződött, hogy búcsúzáskor a nagyasszony áldólag tette kezét a lelkész fejére e szavakkal: Bauhofer, legyünk azon, hogy senki a mi koronánkat el ne vegye.

Míg ezek történtek, a látogatóba jött Széchenyi István grófot már percekkel előbb bejelentették s a nagy férfiú az előszobában várakozott, míg Mária Dorottya a papját vigasztalta. Bauhofer ottkűnn nagy tisztelettel magyar nyelven köszöntötte a grófot. S ez is barátságosan viszonzta.

A budai ügy ezután gyorsan haladt a megoldás felé. Mária Dorottya irt Székácsnak, s a nyakas Jakobssohnt, Bauhofer legnagyobb ellenfelét is Pozsonyba czitálta. Bauhofer itt találkozott vele véletlenül s a személyes együttlét egészen megtérítette az ácsmestert. Ő maga tudatta Bauhoferrel a választás eredményét s ideiglenes szállásra is magához hívta.

Bauhofer 1844. őszén foglalta el budai lelkészi állását. A napló ez időtől kezdve igen gazdag a buzgó papot, a nagy-lelkű nádornét, a vidékről felsereglett jeleseinket s különösen a pesti lelkészeket jellemző adatokban.

Bauhofer, Székács, Török, Lang, Kollár és a skót missionáriusok hetenként papi konferenciákra szoktak összeülni hol egyik, hol másik társuk lakásán. Itt beszéltek meg közösen a tennivalókat, nemcsak a helyi, hanem az egyetemes egyház, a közös protestáns lap stb. dolgait is. Mennyi üdvös eszme kelt innen szárnyra. Bauhofer soha sem hiányzik s közli többnyire a tanácskozás tárgyait is.

A főhercegné pedig bibliai órákra szokta összehívni a lelkészeket nejeikkel együtt, hol térden állva imádkoztak és az írást magyarázták. Mária Dorottya akkor sem tudta feledni e kedves órákat, mikor férje halála után Metternich kiméletlenül száműzte gyermekei köréből és Bécsbe internálta. A távolból képiesen angyalok lakának (Engelsort) nevezte Budát, hol szerettei együtt lehettek. Magyarországot mint második

hazáját szerette s nagy gondja volt reá, hogy gyermekei jól tudjanak magyarul.

Megható a búcsú is, melylyel mint özvegynek Budáról távoznia kellett. 1847. évi január 19-én, hat nappal József nádor halála után, kísért szemekkel fogadja papjait. Ezek bajt sejtve, némán tekintenek reá. Kínos pauza után végre könyvekben tör ki: Kinder, ich muss fort! Sírtak mind. Halálos csönd állt be. A papok csak nehezen találtak szót a vigasztalásra.

„Más szegény özvegy — panaszlá — oda mehet, a hova akar, engem Bécsbe kényszerítenek, a melytől már mint menyasszony a szeretett főherczeg oldalán is visszaborzadtam. Megvallom, én ez országot és e gyülekezetet szivemen hordoztam és nehezen hagyom el.“

Elindulása január 25. reggeli nyolcz órára volt kitűzve. Csendben, ünneplés nélkül robogott ki hintója a királyi palotából. Csak némi cselédség és néhány kocsi követte. Bauhofer rendelte oda a gyülekezet eleit, mintegy 40 embert, ezek voltak szemtanui könnytől ázott szemekkel, mikor a jó nádor-asszony Budavárát örökre — a mint beszélték — elhagyta.

„Íme, így búcsúzik — írja Bauhofer — egy királyi herczegnő, a palatinus özvegye, a ki 28 év óta egész jövedelmét arra használta, hogy mezteleneket ruházott, betegeket és nyomorultakat gyámolított vallásfelekezeti különbség nélkül, megtagadva önmagától sokszor a legszükségesebbet is. És mi volt a jutalma? A jó lelkek részéről csodálat és hála Isten iránt, a világ részéről gúny és rágalom. Mert bizonyos körökben nem tudták megbocsátani a főherczegnőnek, hogy színházba nem jár, bálokat nem rendez és whistpartiekat nem játszik; hanem a thé dansantok helyett bibliai órákat tart termeiben s a polgári családbeliekkel is érintkezik. S ehhez járult Róma csatlósainak gyűlölete, kiknek iszonyat volt, hogy gyermekeivel és férjével a bibliát olvassa“.

Bauhofer ki is tölti aztán szent haragját e jezsuita és pápista szellem fölött, mely elűzi e szerencsétlen országból az áldott, jó nagyasszonyt és letépi az édesanya kebléről rajta csüngő gyermekeit. Nem csuda, hogy utóbb elrejté, sőt külföldre küldé naplóját.

Tényleg egyetlen fiát, a mi jó József főherczegünket annyira elszakították a protestáns anyától, hogy csak két hetenként egyszer kaphatott fiától levelet s az utazóktól volt kénytelen kérdezősködni epedő szivvel a fia után. 1847. évi június 16. írja Bécsből Bauhofernek, jöjjön hozzá Badenbe s addig is, ha József fiát látja, gondoljon a naini özvegyre,

ki egyetlen fiát siratja. Igazi mátyr és confessor a királyi házban.

Mily megható az is, hogy 1848 július 10-én pünkösd előtt való szombaton ellátogat titkon Budára, a hol időközben a templom is felépült. Nem is a királyi palotába száll, hanem Bauhoferékhoz a paplakra. A bombatéri hajóállomáson csak maga a lelkésze fogadja. Müller Anna nevű komornájával két szobát foglalt le. Mindkét ünnepnapon volt templomban, az első napon úrvacsorával is élt. Mostoha fia, István nádor, kit ő nevelt és igen szeretett, mindkét nap délután a paplakon látogatta meg őt. Mária Dorottya nem akart a királyi várakba felmenni. Találkozásakor a fiú anyja nyakába borult s másfél óráig volt vele mind a két napon.

A látogatás be volt jelentve. Bauhofer az utcaajtóban várta magas vendégét, de a hátsó kapun jött be s így elkerültek egymást. Bauhofer azután bent az első szobában tisztelgett és mentegette magát. „Mit sem tesz — felelé a nádor — ha önt nem is, de a háza népéből egy egész csomót láttam; ez valamennyi Bauhofer?” A lelkész igenlőleg felelt s a nádor szíves szavai után magára hagyta őt anyjával.

István főherczeg máskor is jó indulatot tanusított az evangélikusok iránt. Midőn 1847 október 20. az esperességi küldöttek tisztelegtek nála, Székács, a mint Bauhoferrel előre megbeszélték, az üdvözlő beszédben többek közt ezt is mondá: „Királyi fenséged nem feledheti, hogy protestáns sziv alatt pihent s protestáns kezek ápolták és nevelték. Boldogult édes atyja Mózes volt egyházunknak, legyen fenséged Józsuá, ki az ígélet földére vezet bennünket“. Istvánnak édes anyja, Hermina, t. i. kálvinista volt.

És igen érdekes részletek vannak a naplóban a szabadságharcz idejéből is. Mária Dorottya a magyarok pártján volt. Bauhofer többször ir neki Olmützbe kérő és tájékoztató leveleket, a melyek tartalmát — úgymond — nem volna tanácsos e naplóba írni, a magyarok érdekében. S a nádorné közbenjárt a császárnál, ki nagyon becsülte őt.

Mikor a protestáns papokat elfogatni kezdték, a pesti papok is arra gondoltak, hogy Angliába vagy Amerikába kell menekülniök. És csak Mária Dorottyának lehet köszönni, hogy Bauhofer, Székács és Török szabadlábbon gyülekezettükben maradhattak.

Hentzi iránt gyűlölettel eltelve, Bauhofer az ostrom idején fenmaradt Budán a parochián s örömmel üdvözölte a győztes magyarokat. Bizony a magyar katonák is fosztogattak és Bauhofer is nagy kárt szenvedett. Egy a királyi palotából

elhurczolt szép és nagy olajfestményt, mely a nádorné három gyermekét, Józsefet a két nővérével egy csoportban ábrázolta, Bauhofer úgy mentett meg, hogy 10 forintot fizetett érte a két katonának, kik azt hatalmukba ejtették. Hentzit haldokolva, Alnoch ezredest pedig, ki a lánczhidat légbe röpiteni akarta, holtan látta Bauhofer, mindkettőt a parancsnoksági épületben.

*

De nemcsak az irónak és a feledhetlen nádorasszony-nak életéhez szolgált a napló bő és igen becses adatokat, hanem több egyházi jelesünket is közelebből, mintegy tükörből ismerjük meg belőle.

Ott van például a felsőlövői *Wimmer*, a kinek még mai napig sincs kimerítő és kielégítő életrajza az adatok hiányossága miatt. Kurz Sámuel művecskéje igen becses, de pótlásokra, kiegészítésre szorul. Bauhofer igen sokat foglalkozik *Wimmer*rel és sok levelét őrizte meg.

Mikor három nyarat tölt Tarcsán, majdnem naponként találkozik vele. Többször át is sétál a félórányra levő Felső-Lövőre. Bámulja *Wimmer* nagy munkaerejét. Vasárnap délután ott az ő jelenlétében orvosi rendelvényt ír több betegnek s maga olt be 140 gyermeket a himlő ellen. De a szomszéd papok nem szeretik *Wimmert*, perlekednek vele, erőszakosnak, kiméletlennek, sőt képmutatónak is tartják. Ritter nevű káplánjával embertelenül bánik. Bauhofer is észre veszi nagy erényei mellett nagy hibáit.

Sokat utazik *Wimmer* külföldön és az országban, hetekre, hónapokra elhagyja gyülekezetét. Mint a biblia-társulat ügynöke fáradhatatlan. Sokszor van audiencián Pozsonyban, Budán és Alcsúthon a főhercegasszonynál s a nádornál is. A kerülettel való perében ezek pártfogását kéri, de nem segíhetnek rajta. Mária Dorottya *Wimmert*, majd a keresztyénség magasabb fokára eljutott férfinak ítéli, majd pedig kiméletlennek tartja, a kinek fellépése vele szemben is túlmegy a tartozó tisztelet határán.

Christóffy köpenyforgatással vádolja, midőn Zay Károly gróf kedvéért az unió harczosai közé állott, holott előbbi nézete és theologiai álláspontja egészen ellentétes volt.

Bauhofernek nagyon fájt, hogy *Wimmer* őt el akarta ütni a budai papságtól s többször járt ez ügyben a nádornénál. Az is megesett, hogy Bauhofer meghívásra jött fel Budára a nádorasszonyhoz s kijövet a lépcsőn találkozott *Wimmer*rel.

Wimmer goromba leveleket írt Székácsnak is. Többek közt kétfelé sántikálónak nevezte. Székács e miatt Pesten

már a szokott papi konferenciákra sem ment el, azt mondván: nem lehet együtt az ilyen emberekkel, a kik nyomban elkárhoztatják, mielőtt ő másként vélekedik. De Bauhofer és Török megnyugtatták, hogy Wimmernek sok jó tulajdonsága mellett megvannak a bolond órái, s ne azonosítsa őket vele. Bauhofer máskor is többször védelmére kelt Wimmernek.

Kétségtelen, hogy Wimmernek 1848-ban a politikai mozgalmakban is nagyobb szerepe volt. Szeptember 4-én például Kossuth Lajos hívatta őt magához s szállásán az Angol Királynőben hiában várakoztak reá paptársai, még este 9 órára sem jött meg. Mária Dorottyának Olmützbe is megírta Wimmer, hogy Windisch-Grätz herceget ő törvényes felsőségnek el nem ismeri. Bauhofer is feljegyzi naplójába, hogy Wimmer puttonos házalónak öltözködve menekült el Felső-Lövőről. (Gyönyörű szép elbeszélésben írta meg ezt Bauhofer unokája Kemény Lajosné, Czékus Emilia: A mi Otthonunk II. évf. 122. l.)

Érdekes dolgokat olvasunk *Székácsról* is. 1841. október 20-án küldi meg Bauhofernek még Somorjára az akkor tervezett Prot. Egyházi és Iskolai Lap szépen lithographált felhívását. Utóirat képen Székács még ezeket teszi hozzá: „Egyet-értek Kegyeddal, hogy az Uniót létesíteni nehéz, de azért igyekeznünk kell, hogy valaha létesülhessen. Én az Uniónak barátja vagyok. Becses adatait elvárjuk, valamint célunk pártolását is stb.“

1844 január 14-én ujságolja Schwarz missionárius Mária Dorottyának, hogy Székács és Török áttértek a supranaturalismushoz, mióta németországi és schweizi útjukban az úgynevezett pietistákat jobban megismerték. Nagy öröm szállja meg erre Bauhofert is, ki, úgy látszik, nyomban gratulált Székácsnak.

Székácsnak február 20. kelt levele azonban lehűtőleg hathatott reájuk. Ezeket írja ugyanis: „Igaz, hogy én sokat tapasztaltam utamon, igaz, hogy sok részben kibékültem a buzgókkal, igaz, hogy nékem a Jézus Krisztus ma is és holnap is és mind örökké. De azt hiszem, hogy nekünk nem lehet a lelkeket egy kaptára vonnunk, formáinkból egyszerre kivetkeznünk, az ajtóval együtt a szobába esnünk: hanem okosan és accommodative haladnunk s nem követelnünk magunknak sem egyedüli kizáró igazsági birtokot, sem a folyamnak nem szabad ellenébe úsznunk. Fokként kell mindennek történni, aztán az egyediséget kibén-kibén becsülni, örökké szem előtt tartván az *egyet, melyre szükségünk van*, kiki hasson tehetsége szerint. A mi a Pietistákat illeti, nem bánom, ha megpendítjük a tárgyat, de nem úgy, mint Kegyed kezdé.

Véleményem az volna, írjon Kegyed egy önálló cikket, melyben adja elő a fordítás nyomán, de saját nézeteivé alakítva: *Mit akarnak a Pietisták?* Hihető, hogy polemia támadand belőle . . . Ha lehet, tüntesse ki a Mysticus és Pietista közötti különbséget is. Én rá nem érek, míg a lapnak szerkesztését más nem veszi át stb.“

Annyi bizonyos, hogy a Mária Dorottya termeiben tartott áhitatossági órákon, hol térden állva imádkoztak és a bibliát magyarázták, Bauhoferrel és a skót missionáriusokkal Székács és Török is megjelent rendszeren. Egy alkalommal a látogatásra jött Széchenyi István grófot is bebocsátották egy ily órára s végig hallgatta a protestáns papokat.

Érthetetlennek tartom, hogy miként mondhatta Wimmer Székácsot Mária Dorottya előtt (1847 aug. hó) az Úr ügyére nézve elveszettnek. Wimmernek csakugyan lehettek rossz órái. A nádorné meg is dorgálta.

Alig volt hirnevesebb egyházférő, a kit Mária Dorottya be nem mutattatott volna magának. Így találjuk nála Pozsonyban 1844. márczius 27-én *Ballagi* Mórt is. Akkor jelentik be, mikor éppen Bauhofer is ott volt. „Egy tudós zsidó — mondja róla a napló — ki körülbelül egy év előtt tért át Württembergben s éppen onnan jött most haza. Mint magyar írónak már hirneve van. Sovány férő, közép, majdnem kis termető, de erős szellem. Egy kis munkát írt — mondá Ballagi — a zsidóságról, a melyben megkorbácsolja őket, a mint még senki soha nem tette. Erre Bauhofer figyelmezteti, hogy inkább szeretettel kell velük bánni. A nádorasszony — úgymond — ki a skótok zsidó misszióját is védi és támogatja, vallási okokból igen jó indulattal van irántuk. A pozsonyi első zsidó tanító hetenként háromszor jár be a palotába zsidó órákat adni s a nádorné már annyira haladt, hogy az egész bibliát eredetiben tudja olvasni. Tényleg van egy mellékelt levele, melyben a József szót szép héber betűkkel írta le.

Az özvegy Teleki grófné 300 frtot küldött Ballaginak Tübingenbe kétszer is. Mária Dorottya pedig bizonyos irodalmi vállalatra 2000 frtot adott neki. Éppen ez utóbbi összeg miatt támadt köztük félreértés, sőt harag. Ballagi ajándéknak tekinté az összeget, a főhercegné pedig csak kölcsönnek, melyet visszatérítés után a budai egyháznak szánt. A nádorné még arra is emlékszik s levélben írja Bauhofernek, hogy József nádor, mikor kevéssel halála előtt Szarvason találkozott Ballagival, nem találta rokonszenvesnek és bizalomkeltőnek; István fiának is ez volt a véleménye, pedig ezek nem tudtak a dologról. Nem érti Székácsnak iránta való nagy bizalmát. Bau-

hofer is rosszalja Ballagi eljárását. De tévedés lehetett a dologban.

Végül még csak két bejegyzést! 1849. február 10-én egy győrmegyei küldöttség járt Budán a fogságba hurczolt *Haubner* Máté püspök ügyében s Bauhofert is meglátogatta. Tagjai voltak: Dregály győri, Perlaky bezi, Karsay téthi és Tóth János felpéczi lelkész, Matkovich István personális és még egy ügyvéd, Windisch-Grätz elég jól fogadta őket s megígérte, hogy ha felette súlyos dolgok nem terhelik, szabadon bocsátják Haubnert.

Roszbábbul járt azonban a küldöttség már előzetesen gróf Zichy Felix kir. biztosnál. Itt *Perlaky* Dávid esperes azzal támogatta kérelmüket, hogy Haubner pásztorlevelében semmi sincs, a mit vétségnek lehetne magyarázni. „Úgy? — kérdezi Zichy — ön tehát azt a levelet s ezt a nézetet a magáévá teszi?“ Perlaky egészen ártatlanul rá mondja: igen. „Hogy hívják önt? — kérdé tovább Zichy s felírta Perlaky nevét. „E pásztorlevél három soráért — tette még hozzá végül — felakasztatok akárkit is“.

Karsay és mások e jelenetre vonatkozólag egy más anekdotát is tudtak. (Közöltem „A Perlakyak ároni háza“ munkámban 62. l.) Bauhofer feljegyzése mindenestre hiteles, mert nyomban a küldöttek elbeszélése után írta naplójába.

Az ily szomorúak mellett vannak azután derűsebb feljegyzései is a naplónak. 1847 május 24-én írja: „Ma pünkösöd másnapján *Czékus* István kandidátus úr predikált helyettem magyarul. Igen jó munka és jó előadás. Ez még egyike lesz legjobb egyházi szónokainknak, Chemnitz M. Examen Concilii Tridentini művét adtam neki olvasásra“. Ime már Bauhofer kiérezte Czékusból a leendő nagy papot. De bizonyára tartózkodóbb lett volna a dicséretben, ha sejti, hogy e fiatal pap az ő 17 éves Vilma leánya kezéért pályázik s két év múlva Czékus váci papot, mint kedves vejét üdvözölheti. Mária Dorottya Olmützből 1849 január 31. gratulál az apának: „A kedves Minna eljegyzésének nagyon örülök, különösen pedig akkor, ha a vőlegény menyasszonyával és önnel együtt minél többször olvassa Istennek drága szent igéjét“.

És annyi volna még a naplóban az érdekes, becses és jellemző adat! Szinte alig tudok betelni velök, pedig az apró német betűk nagy próbára teszik a szemet.

*

És miért mondtam el én itt mind ezeket? Azért, hogy felhívjam írónk figyelmét egyháztörténetünk e becses forrás-

iratára. Megírták már Wimmer, Székács és Török Pál életrajzát a nélkül, hogy ezt az elsőrendű anyaggyűjteményt is felhasználták volna.¹ Bauhofer és Mária Dorottya életrajza még íróra vár. Mily nagy mulasztás, hogy e napló mindeddig még napvilágot nem látott s úgyszólván csak a család szűk körében volt ismeretes.

Egyetemes á. h. evang. egyházi levéltárunk újjászervezése tárgyában az új helyiségbe való átköltözködés alkalmából dr. Sztehló Kornél egyet. ügyész úr egy igen alapos és életrevaló javaslatot készített a múlt évben s külön bizottság is tanácskozik annak megvalósításáról.

Ennek az újjászervezendő és a nagy közönség előtt is megnyitandó levéltárnak egyik igen becses kincse volna Bauhofer naplója. Ennek ott a helye és sehol másutt. Hiszen egyetemes levéltárunkat tulajdonképen Mária Dorottya és Bauhofer alapította. A budai pap volt az első egyetemes levéltárunk. A főhercegnőnek és az ő jobb kezének annyi becses írott emléke van ott már eddig is. Bauhofer lelkészi naplója azért nem hiányozhatik onnan, mikor ennek történeti adataira ő maga is oly nagy súlyt helyezett és féltő gonddal törekedett naplóját az utókor számára megmenteni.

A tekintélyes ároni családdal, mely e napló birtokában van, sürgősen kell tárgyalást megindítani, hogy egykori nagy papunknak e szép emlékét megfelelő tiszteletdíjért engedje át egyházunknak.

Bauhofer naplójának Budapesten egyetemes levéltárunkban van a helye. És ha valamelyik irodalmi társaságunknak pénze lesz rá, igen érdemes volna ki is adni a kéziratot, mely nyomtatásban két jó nagy kötetre fog terjedni.

Ajánlom az ügyet — tisztán a tudomány érdekében — egyházi vezetőink becses figyelmébe.

Sopron.

Payr Sándor.

¹ Az „Egyházunk Nagyjai“ III. füzet: *Mária Dorottya, József főherceg édes anyja*, csak változtatás rövid életrajz, inkább csak alkalmi, népies dolgozatom.